

Şeyx Sənan əsatiri və Hüseyn Cavid

*İsgəndər ATILLA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent, Əməkdar müəllim*

(Əvvəli ötən saylarımızda)

Hənəfi Zeynallı Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində “Şeyx Sənan” kimi möhtəşəm bir faciənin yaranması səbəblərini öyrənərkən 1914-1916-cı illərdə dünyada, Yaxın və Orta Şərqi ölkələrində, Türkiyə və Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda baş verən olaylara, mövcud olan ictimai-siyasi vəziyyətə nəzər salmağı unutmur və yazır: “İstanbul türk ədəbiyyatında dəxi Məhəmməd Qərbə doğru köks gərək son dərəcə milliyyət və məğruriyyət ibraz etdikləri bir vaxtda, ümumqafqaziya ilə bərabər Azərbaycan ziyalılarının dəxi millətçilik damarlarının qabarmış olduğu bir dövrdə: yəni min doqquz yüz on beşinci il sonraları ilə min doqquz yüz on altıncı il başında qəzet sütunlarında (o, “Açıq söz” qəzetinin və başqa mənbələri nəzərdə tutur - İ.A.) təbriqə olaraq yeni bir əsər görünməyə başladı. Bu əsər “Şeyx Sənan” trajedisi idi.”

Ədəbiyyatşünas nə demək istəyirdi? Demək istəyirdi ki, “Şeyx Sənan”ın meydana gəlməsi Azərbaycanda ədəbi hadisəyə çevrilmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında Cavidə qədər hələ belə əsər yazılmamışdı. Faciənin dil və üslubunu, məzmun və formasını, ideyasını yüksək qiymətləndirən ədəbiyyatşünas, onun cahın müharibəsi zamanı yarandığını, “bir novzad kimi meydana çıxdığını”, “yorğun damarlara qida verdiyini” və s. xüsusi qeyd etmişdir. Pyesin yüksək sənətkarlıqla qələmə alındığını, dil və üslubunun yeni ədəbiyyata maraqlı olanları canlandırdığını, oxucuların böyük marağına səbəb olduqlarını sevinc hissiylə nəzərə çatdırmışdır.

Əsərin oxucu və tamaşaçıların marağına səbəb olduğunun və böyük uğur qazandığının canlı şahidi olan H.Zeynallı sualı belə qoyurdu: “Şeyx Sənan” faciəsinin uğuru nədə idi?” sualı inandırıcı və dolğun cavab vermək üçün o, teatrlarda tamaşaya qoyulan əsərlərin adını birer-birər çəkir: “Leyli və Məcnun”, “Əsli və Kərəm”, “O olmasın, bu olsun”, “Arşın mal alan” və s. Göründüyü kimi, bu əsərlərin hamısının müəllifi Üzeyir bəy idi. Əsərlər opera və musiqili komediya janrlarında yazılmışdı. O, bu haqda yazırdı: “Hacıbəyovlar opera və operetləri ilə Azərbaycan türk səhnəsinin mərkəzini inhisar altına almış və bütün komedi və bilxassə drama əsərlərə nəfəs belə aldırmayırdı. “Ər-ərvad” kibi əsərləri ilə ziyalılarda bir ikrah dəxi oyatmaqda idilər. “Molla Cəbi”, “Lotu Cabbar” kimi əsərlərin isə nə mövzu, nə quruluş, nə dil, nə də başqa cəhətlərdən ədəbi-bədii dəyəri yox idi. Belə tamaşalar “Quba meydanı” alverçiləri üçün hazırlanır və tamaşaya qoyulurdu.”

- 1915-1916, 1920-1926-cı illərdə Azərbaycan dramaturgiyası və teatrında, Bakının mədəniyyət həyatında nələr baş verirdi? - H.Zeynallı məqaləsində bunun canlı şahidi kimi söz açır. “Şeyx Sənan” faciəsinin toplumun və Bakının mədəni həyatında yaratdığı ədəbi-mədəni inqilabı göstərmək üçün şəhə-

rin teatr həyatına nəzər salır, teatr müdiriyyəti və tamaşaçıların iç üzünü açır. Onun yazdığına görə, həmin illərdə Azərbaycanda iki qrup tamaşaçı meydana gəlmişdi: sənət və ədəbiyyatdan bir şey anlamayan tamaşaçı; səhnə ilə toyxanayı fərqləndirməyən, artist ilə arsız qarışıq salan tamaşaçı. Belə tamaşaçılar harada sənət və ədəbiyyat varsa ora deyil, harada “dram-drum” varsa ora gedir, çox pul sərf etməkdən belə çəkinirdilər. “Azərbaycan səhnəsində opera və operetlərin inhisarı elə bir vəziyyətə gətirib çıxarmışdır ki, çoxları paralarını drama aktyorlarına deyil, opera aktyorlarına sərf edirdilər.”

O, həmin dövrdə Azərbaycan milli opera və teatrında baş verən olayları diqqətlə və ətraflı öyrənmiş, obyektiv tədqiq və təhlil etmişdir. Onun təhlil və tədqiqləri bu gün də aktuallığını və əhəmiyyətini itirməmişdir. Və teatr tarixçiləri və teatrşünaslar üçün maraqlı olmaqla yanaşı, kifayət qədər dolğun informasiya verir. Müəllif ziyalı təbəqəsindən olan tamaşaçıları da iki qismə bölür və onları bu cür xarakterizə edir: “Bu tamaşaçılar əksəriyyətilə ziyalı təbəqədən ibarət kiçik, zəif və yarıyoxsul-yarıorta hal bir ordu təşkil edirdi ki, böylə bir kütlə arasına opera-operetlərə getməkdə çəkinməməklə gərək mətbuatda, gərəkse xüsusi məclislərdə, xeyriyyə yerlərində operaçılıq əlindən da çəkdiyələri, “Bizə drama, bizə komedi kibi pyeslər lazım!” deyər bar-bar bağırmaları məlum.”

Teatr müdiriyyəti peşəkar dramaturqların, o cümlədən Cavidin əsərlərini tamaşaya qoymaqda maraqlı deyildilər. Görünür, buna görədir ki, sovet hakimiyyəti illərinə qədər onun əsərləri Bakı teatrlarında tamaşaya qoyulmamışdır. Digər bir səbəbi müdiriyyət peşəkar dramaturqların tamaşaya qoyulmuş əsərlərindən qazanc əldə edə bilmirdi. H.Zeynallı demişkən, daha çox “dram-drum” tamaşalarına gətirdilər. Bunu gören münəvvər və mübariz tamaşaçılar hücumə keçir, teatrı tənqid atəşinə tuturdular. Lakin bunun faydası olmurdu. Nəticədə Quba meydanındakı pullu alverçilər guruhu “qalib” çıxır, səhnələrdə şəksən faiz opera və operetlər oynanılmasına sevinirdilər. Drama teatrında peşəkar aktyorların az olması və demək olar ki, olmaması, drama və komediyaların səhnədə tamaşaya qoyulmasına böyük əngəl törədirdi. “Hər baqqal, hər qəssab aktyor olmağa, gündüzlər küçələrdə şahbalıd qovurmağa, axşamlar isə teatrdə “aktyor olmaq” həvəsinə düşürdülər.” H.Zeynallının araşdırmalarına görə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan teatrında vəziyyət bu cür idi, artistlə arsız fərq qoyulmurdu.

Bir daha qeyd etmək istəyirəm ki, onun dramaturgiya, teatr, aktyor, peşəkar dramaturq, tamaşaçı haqqında düşüncələri bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Bu gün də Bakının teatrlarında kifayət qədər zəif əsərlər tamaşaya qoyulur. Yeri gəlmişkən deyim ki, mən bir dəfə teatrdə bir “dramaturqun” əsərinin tamaşasına baxdım. Zəhmət çəkib teatra getdiyim üçün peşman oldum.”

H.Zeynallının məqaləsində, bir tərəfdən, (bəzən irad tutulsa da) Hacıbəyli qardaşlarının opera və operetlərinin tamaşaçılar tərəfindən sevilməsi, qoşqu ilə qarşılınması haqqında hətta teatrşünaslara məlum olmayan maraqlı faktlar ortaya qoyulur, digər tərəfdən, drama, faciə və komediya yazan peşəkar dramaturqların teatrlarda necə də böyük çətinliklərlə üzləşdikləri haqda geniş məlumat verilir. Onun məqaləsində nə üçün dramaturq və teatr məsələlərinə bu dərəcədə diqqət yetirilir və əhəmiyyət verilir. Ona görə ki, məhz belə bir dövrdə, belə bir zamanda Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” mənzum faciəsi meydana gəlmişdir. Ancaq heç bir teatrın “diqqətini cəlb etmir. Əsərin tamaşası yalnız sovet hakimiyyəti illərində baş tutur. H.Zeynallı yazır: “İştə böylə bir qarşılıq zamanında, böylə bir “həvəskarlıq” çağında münəvvər təbəqə ilə alverçi guruhun çəkişməsi vaxtında, səhnənin, tamaşanın toyxanadan fərqi olmadığı bir anında incəsənətin və ədəbiyyatın əksəriyyəti yanında bir cındır parça qədər dəyəri olmadığı bir dövrdə “Şeyx Sənan” doğdu və doğması ilə bir yenilik gətirmiş oldu.”

O, haqlı idi. Cavid öz möhtəşəm faciəsilə ədəbiyyat və teatr aləmini sarsıdacaq bir əsər yaratmışdı, sənət və ədəbiyyatda inqilab etmişdi. Ədəbiyyat və teatra yeni poetik əsər, dil və üslub gətirmişdi. H.Zeynallı demişkən, onun faciəsi nə N.Vəzirovun, nə Ə.Haqverdiyevin, nə də ondan əvvəl və sonra

yaradılmış başqa dramaturqların pyesi deyildi. Cavidin yaratdığı əsər Azərbaycan ədəbiyyatı və teatrlar tarixində yeni səhifələr açdı. Onun mənzumələri ilə Azərbaycanda yeni poetik və romantik dramaturgiya və teatrının əsası qoyulurdu. Əsərləri yeni tipli aktyor, rejissor və tamaşaçı nəslinin yetişməsində yeni perspektivlər açdı və s. H.Zeynallı tərəddüdsüz olaraq yazırdı ki, “Şeyx Sənan”, bir tərəfdən, faciə olmaqla münəvvər təbəqənin ruhuna tamamilə uyğun idi və tamaşaçılarda bir intibah oyadırdı. Digər bir tərəfdən, M.F.Axundov, N.Vəzirov, Ə.Haqverdiyevdən sonra ortada orijinal əsərlər görünmürdü. Görünənlər isə rus dilindən bacarıqsız tərcümə və bundan daha fəna iqtibas edilmiş əsərlər idi. Bəzi əsərlərin dili isə nöqsanlı idi. Tərkibləri, təşbihləri, tərifləri tamamilə fars və rus süzgülündən keçirilmiş, “fars dili ilə qoxumuş”, elin ruhunu oxşanmaz bir şəkildə idi. Zaman isə teatr və səhnə üçün yeni əsərlər tələb edirdi. Azərbaycan türklərinin həyatında böyük bir təbəddülət baş verirdi. Belə bir zamanda “xəlqin ruhunda yaranmış, xəlqin duyğular ilə bəslənmiş “Şeyx Sənan” böylə bir lövhənin güzgülü kimi ortaya çıxdı. Bir kəlmə ilə demək lazım gəlsə: digər pyeslərdəki yapma məzmun burada yoxdu.

Əsər ümumxəlqin, bəlkə də ümumşərqi dilində dastan olaraq anlatılmaqda idi.”

Müəllif məqaləsini 1926-1927-ci illərdə çap etdirmişdir. Bu illərə qədər faciə Bakıda bir neçə dəfə Abbas Mirzə Şərifzadənin rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulmuşdur. Görünür, o, tamaşaya bir neçə dəfə baxmış və onu bəyənmişdir. Faciə və tamaşanın böyük uğurlar qazanmasının əsas səbəblərindən birini dramaturqun mövzunu Tiflis ətrafında yaşayan türklərin dilindən eşitməsi və pyesdə bunu nəzərə alması ilə, dastanın Azərbaycan türklərinin ruhuna daha doğma və yaxın olması ilə əlaqələndirmişdir. Faciənin məzmun və forma, dil və üslub, süjet və kompozisiya baxımından özündən əvvəlki pyeslərdən fərqlənməsi də onun böyük uğurlar qazanmasının səbəblərindən biri idi. Ədəbiyyatşünas demişkən, “Şeyx Sənan”da bütün göstərilən nəzəriyyələri bərabər, quruluşdakı vəhdət, üslubundakı sadəliyə və narınlığa, şeiriyyətdə musiqiyə, musiqidə şeiriyyətə, hər ikisində oynaqlığa, bir sözlə, ümumi ahəng nümunəsinə təsadüf edilir. Bütün bu çizgilər bir araya toplandıqda məzkur əsəri (“Şeyx Sənan” - İ.A.) hər kəsə məcburən sevdirecəkdi.”

Gerçəkdən sevdirdir də! Tamaşaya baxan tamaşaçı, faciəni oxuyan oxucu ondan zövq alırdı. Əsərin bu gün də səhnədə düşməməsi H.Zeynallının nə qədər haqlı olduğuna sübutdur.

Teatrşünas İsafigil Cahangirov 1920-1930-cu illərdə Bakı teatrlarında tamaşaya qoyulmuş əsərin səhnə həyatını araşdırmış və buna aid kitab yazmışdır. Həmin kitabda Bakı teatrlarında tamaşaya qoyulmuş əsərlər arasında “Şeyx Sənan” faciəsi birinci yerdədir.

12, 1927, „ 1-2, 3, 4-5.

Tel.: (+ 99451) 877 46 69.